

“TİBBNAMƏ” VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ FONETİKASI**Maarifə Nuh qızı Manafova***filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**Mingəçevir Dövlət Universiteti***Xülasə**

Məqalədə XVIII əsrə aid edilən “Tibbnamə” əsərinin fonetikasi ilə Azərbaycan dili tarixi fonetikasının bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Fonetik proseslər tarixi səciyyə daşısa da, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, əsas etibarlı ilə, öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. “Tibbnamə”də və Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasında müşahidə olunan bəzi fonetik xüsusiyyətlər müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunur. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun tarixi inkişafını “Tibbnamə” əsasında öyrənməklə zəngin və dərin elmi bilgiler əldə etmək olar.

Acar sözlər: tarixi fonetika, fonetik proseslər, samit səslər, səs əvəzlənməsi, alınma sözlər

XVII əsrin sonunda, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur Azərbaycan alimi, həkimi, xarratı Məhəmməd Yusif Şirvani tərəfindən üzü köçürülmüş “Tibbnamə” əsəri Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək üçün qiymətli faktlar verir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu dilimizin tarixi inkişafının məhsuludur. Tanınmış dilçi alim A.Axundovun sözləri ilə desək, “Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu uzunmüddətli təkmilləşmə həmin dilin bugünkü fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir və həmin sistemi hərtərəfli tədqiq və təhlil etmək üçün Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə, onun inkişaf dövrləri və mərhələləri ilə tanış olmağa, şübhəsiz ki, ciddi ehtiyac vardır” [1, s.5].

Fonetik hadisə və proseslər tarixi səciyyə daşmış və səs dəyişmələri ilə yadda qalmışdır. Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində nitqin intensivliyi səs yuvalarının mövqeyini genişləndirmiş və kipləşən kar, sərt tələffüzlü səslərin bazasında novlu, cingiltili və musiqili səslər törəmişdir .

Başqa tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə əlaqədar ən kiçik təfərrüat da tarixi aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. Konkret olaraq, dildə fəaliyyət göstərən səslərin, qanun və hadisələrin təkamülü, həmçinin də türk əlifbasının (türklər 13 əlifbadan istifadə etmişdir) tarixi inkişafı da izlənilməlidir. Odur ki, həm bir-birini əvəz edən əlifbalara, həm də hər bir dövrdə meydana çıxmış mənbələrə, yeri gəldikcə münasibət ifadə olunmalıdır.

Səslər sözlərin maddi əsasını, qabığını təşkil edir. Ona görə də tarixi inkişaf nəticəsində sözlərin bir sıra fonetik hadisələrə məruz qalması və dəyişməsi gedişatının tədqiqi tarixi fonetikanın qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

İnkişaf tarix boyu Azərbaycan dilinin səs tərkibində, fonetik qanun və qaydalarında baş vermiş dəyişmələri də labüdləşdirib. Ədəbi dilin sözügedən dövr və mərhələsində fonetik tərkibə daxil olan 24 samit səs 30 hərflə ifadə edilmişdir. Samit səslərin qrafik ifadəsindəki dəyişiklik-inkişaf baxımından ən çox diqqəti çəkən *sağır nun* səsidir.

A.Axundov yazır ki, dilimizdəki digər burun samitləri kimi, *n (sağır nun)* samiti də musiqili tona malik sonor samitdir. Bu fonem dilimizin özünəməxsus samitlərindən biri olmasına və etimoloji cəhətdən yalnız türk mənbəyinə mənsubluğuna baxmayaraq, dilimizin tarixi inkişaf prosesində uğursuz bir yol keçmişdir [2, s.175].

S.Əlizadə yazır ki, "XVI əsr mənbələrində "sağın nun" (n) səsi və onun qrafik ifadə vasitələri xüsusi maraq doğurur. Ərəb və fars dillərində mövcud olmayan, lakin türk dillərinin qədim samitlərindən sayılan n səsi özünəməxsus orfoqrafik xüsusiyyətlərə malikdir" [3, s.15].

Bizə elə gəlir ki, "Tibbnamə"nin fonetikasi Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək üçün əlverişli sayıla bilər. Bu əsərdə də bir sıra sözlərin, şəkilçilərin, qrammatik formaların tərkibi orta əsrlərə aid fonetik, orfoqrafik xüsusiyyətləri hifz edərək saxlamışdır.

nq (qovuşuq n) səsinin müəyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün vahid bir imla xatirinə işləndiyini söyləmək səhvdir. Bu gün bir sıra türk dillərində həmin səsin olması və Azərbaycan dilində bunun işlənməməsi heç də bu səsin başqa türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili özünəməxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra xüsusiyyətlərdən azad olmuş və başqa türk dillərindən fərqlənmişdir, *nq* və *n* səsinin inkişafı da belədir [4, s.24].

"Tibbnamə"nin yarandığı dövrə uyğun olaraq *ğ* səsi ilə başlanan sözlər də işlək olmuşdur: *ğarikon* (dərman aqariki (göbələk növü), *ğafis* /*ğafit* (kənafvarı eupator) (cəmi: 3 söz).

"Yengi" sifətində də *ng* (verbal *n*) işləndiyi müşahidə olunur: *Yengi* mərzə mübtəla olmaq [5, s.53].

Demək, sağır *nun* deyilən səs bu əlyazmada da ilkin affrikat məxrəcini (*ng*\|*vıq*) qoruyub mühafizə etmişdir.

XIX əsrə qədər bu qovuşuq səs işləkliyi itirməmişdir. Klassik ədəbiyyatda da bu faktla qarşılaşmaq olur: *Gül ki dərdi bi dəva dərmana gəlsün yengidən, Təni Məsuha ləblərindən canə gəlsün yengidən* (*Xətai*).

"Tibbnamə"nin fonetikasında sözün tərkibində səs dəyişmələri bir çox durumlarda özünü göstərir: *böyürtikan* (böyürtkən), *buzaqı* (buzov), *qavun-qovun*, *quruq-qora* (yetişməmiş üzüm), *donbalan-donbalan* (göbələk növü) və s.

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə "Tibbnamə"dəki sözlərin tərkibində səs əvəzlənmələri müəyyən dərəcədə müşahidə olunur: *d-t* əvəzlənməsi: *duraq otu* (turaq otu), *durac otu* (turac otu), *əmrut (f)*-(armud), *tamar* (damar), *totaq* (dodaq), *turnaq* (dırnaq) və s.

Bu fakt, əlbəttə, qədim yazı ənənəsinin "Tibbnamə"də də qorunub saxlandığını göstərir. T.Hacıyev yazır: "Orxon ədəbi dil norması ilə yerli Azərbaycan-oğuz danışıq şəkli paralelləşir. Söz başında *d* və *t* müvazi işlənir: *daş\taş, dağ\tağ, diş\tiş, durmaq\turmaq\dodaq\totaq...*" [6, s.201].

R.Məhərrəmov XIII-XVIII əsrlərdə *d* samiti ilə başlanan sözlərin *t* ilə yazıldığını göstərir. Bəzi türkoloqlar belə hesab edirlər ki, dilin ilkin inkişafı mərhələsində "*d*" samiti olmamış, sonralar "*d*" samiti inkişaf etmişdir [7, s.10].

"Tibbnamə"də sözlərin tərkibində digər səs əvəzlənmələri aşağıdakı kimidir:

C-g əvəzlənməsi: *zac-zağ*, *əncübin-əngübin*, *c-k* əvəzlənməsi: *məvizəc-məvizək*, *ə-a* əvəzlənməsi: *ərsəlan-arслан*, *zökəm-zökam*: Əgər kasını qırmızı soğan ilə döyüb üzünə sürtsə, zökamı aparar və yaxşı edər [5, s.164], *ə-e* əvəzlənməsi: *pəmir-pendir*, *ə-i* əvəzlənməsi: *əsfəngul-isfəqul*, *zəft-zift*, *j-z* əvəzlənməsi: *jənkər-zəngər*, *b-f* əvəzlənməsi: *zəncəbil-zəncəfil*, *z-c-ş* əvəzlənməsi: *keşnic-keşniz*, *keşniz-keşniş*, *b-v* əvəzlənməsi: *kəbər-kəvər*, *kələn-kəbin*- *güləngübin*, *f-v* əvəzlənməsi: *kərəfis-kərəviz*, *ü-ə* əvəzlənməsi: *kübabə- kəbabə*, *u-i* əvəzlənməsi: *mazu-mazı* (palıd ağacının budaqlarında əmələ gələn düyünlər) *b-p* əvəzlənməsi: *bəllut-palıd*, *baquillə-paxla*, *buziran-puziran*, *a-o* əvəzlənməsi: *tavuuq-toyuq*, *topəlaq-topalaq*, *h-x* əvəzlənməsi: *həna-xına*, *u-i* əvəzlənməsi: *qasuq-qısıq*, *q-ğ* əvəzlənməsi: *dıq-dığ* (vərəm), *ə-ö* əvəzlənməsi: *səvda-sövda* (qara öd və qara ödü) çoxluğundan əmələ gələn xəstəliklər), *c-g* əvəzlənməsi: *zəncar-zəngər*, *s-q* əvəzlənməsi: *unutsanlıq-unutqanlıq*.

"Tibbnamə"də bəzi sözlərin tərkibində sait və samitlərin dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş fonetik hadisələrə də rast gəlinir: *savux*, *qavın*, *av* və s. Bu sözlər müasir dilimizdə *soyuq*, *qovun* şəklindədir. *A-o* keçidi mühüm maraq doğuran hadisələrdəndir. Həmin keçidi E.Əzizov *o*-laşma hadisəsi adlandırır və məsələyə tarixi baxımdan yanaşır: "Şübhə yoxdur ki,

o-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait (*b, p, v, m, n, q*) samitlərinin təsiri başlıca şərtidir. Lakin bu hadisənin müəyyən bir şivə qrupunda (Abşeron, Lənkəran) ardıcıl fonetik xüsusiyyətlərə çevrilməsini heç də həmişə *a* saitinin işləndiyi fonetik mövqə ilə izah etmək mümkün olmur” [8, s.148].

R-z uyğunluğu. Qovurma/qovuzma...toyuq *qovuzması* bir az darçın və qərənfil və zəfəran ilə birlikdə yedirdib və dəxi bal ilə fisdıq yedirib köksünə dəxi yasəmən yağın sürtələr, səhhət bulalar [5, s.48].

“Tibbnamə”nin fonetikasında səsdüşümü hadisəsi alınma sözlərdə özünü göstərir: *ənar-nar, nuşadər-naşatır* (ammonium xloratum) və s.

“Tibbnamə”nin fonetikasına gəlincə, faktlara analitik cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir. Məs.: *yılan yasıği-ılan yasıği, yüzərlik-üzərlik* və s.

Söz başında *y* səsinin etimoloji əlamət kimi qalması diqqəti çəkəndir. Bu əlamət, ümumiyyətlə ana dilli ədəbiyyatın dilində də özünü göstərir: *yüz (üz), yürək, yıldız, yudum* və s.

“Tibbnamə”dəki faktlar da göstərir ki, orta əsrlərdə də Azərbaycan dilində *h* samiti işlək olmamışdır. Ancaq ərəb alınmalarında *h*-dan istifadə olunmuşdur: *hökm, hikmət, şəhr* və s.

Qeyd edək ki, sözügedən əsərdəki bir çox sözlərin orfoqrafiyasında tarixilik gözlənilmişdir: Ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində mənimsənilərkən iki variantda yazılması faktı; ə-ö fərqliliyi: *səvda-sövda*.

Əsərdəki bəzi sözün tərkibində heca düşümü müşahidə olunur: *şahdanəç-şahdanə*.

Kombinator səs hadisəsi kimi fərqləşmə (uyuşma) müşahidə olunur. Məs.: *sararmaq-saralmaq, qararmaq-qaralmaq*.

“Tibbnamə”nin fonetikasında alınma sözlərdəki saitlərin işlənməsi maraqlıdır. Elə sözlərə rast gəlinir ki, tıbbə dair ərəb söz və terminləri fonetik baxımdan azərbaycanlaşdırılmışdır. Məs.: *bagiraturun-bakirə, əlamaturun-əlamət, şarabun-şərab, ilacun-ələc, şakimurun-həkim, umrun-ömür* və s.

Fars mənşəli sözlərin azərbaycanlaşdırılması: *təryək-tiryək, zəhr-zəhər, ənbər-ənbər, cəvan-cavan, sine-sinə, setem-sitəm, cadu-cadu, zolf-zülf, qomrah-gümrah* və s.

Göründüyü kimi, “Tibbnamə”də ərəb dilindən keçmiş leksik-terminoloji vahidlər fizioloji-akustik baxımdan üç sait tərkibinə (*a, i, u*) malik olmuş və uzunluq-qısalılıq cəhəti nəzərə alınaraq 6 sait səsi ehtiva edə bilmişdir.

“Tibbnamə”də bəzi samitlər alınma sözlərin tərkibində dəyişilmiş, demək olar ki, azərbaycanlaşdırılmışdır. Bunlar ərəb və fars söz və terminlərinə aiddir: *ahvalun-əhval, subhun-sübh, sihhaturun-səhhət, asabun-əsəb, maridun-məriz, batnun-bətn, balğalun-bəlgəm* və s.

Fars mənşəli sözlərdə: *gərdən-gərdən, jivəy-civə* və s.

Beləliklə, fonetik qanuna görə, dildə, müəyyən zamanda, müəyyən ərazilərdə, müəyyən mövqedə bir səs müntəzəm olaraq başqa səslə əvəzlənir. Həmin inkişaf səs əvəzlənmələrinin davamlılığının sözün aid olduğu leksik-qrammatik sıra ilə əlaqəsini aydınlaşdırır.

Beləliklə, “Tibbnamə”nin dilində alınmaların çoxluğu, artım səviyyəsi, öncə, ahəng qanununun tez-tez pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Amma bununla belə, əsərdəki sözlərin fonetik normasında ciddi bir dəyişiklik də müşahidə olunmur. Səs əvəzlənmələri, eyni sözün fonetikkə bir neçə cür yazılması isə fonetik-qrammatik şəraitlə, ələlxusus da tarixi ənənə ilə əlaqədardır.

Tədqiqat göstərir ki, mənbədəki ərəb və fars sözlərinin çoxluğu istər-istəməz onun fonetik normalarına öz təsirini göstərə bilmişdir. Belə ki, ərəb sözləri öz orfoqrafiyasında bir çox hallarda təqdim olunmuşdur. Odur ki, təsir daha intensivləşmişdir.

“Tibbnamə”nin fonetikasında orta əsrlərə aid dialekt və şivə elementləri qalmışdır. Bu haqda E.Əzizovun aşağıdakı fikri xarakterik sayıla bilər: “Orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin *fonetik xüsusiyyətləri* yazılı abidələrdə əks olunmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa şivələrində olduğu kimi müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır” [8, s.80].

R.Məhərrəmovanın da bu barədə fikrinə dəyər vermək olar: "Orta əsrlər yazılı abidələrinin dilinin bu qədim xüsusiyyətlərini "Tibbnamə" əsasında araşdırmaq ədəbi dilin bu istiqamətdə keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan dilinin mükəmməl tarixi qrammatikasının, tarixi fonetikasının, tarixi leksikasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir" [7, s.8].

"Tibbnamə"nin fonetik quruluşunda danışıq dilinin təsiri aydın hiss edilir.

Danışıq dilinin təsiri ilə sözlərin yazılışında indiki orfoqrafiya ilə müqayisədə fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Yeylaq/yaylaq: Əgər təzə yeylaq yağını sürtsələr, xeyirdir [5, s.32].

Dəmirov/dəmiro: Dəmirovun (dəmrovun) müalicəsi bəyanındadır [5, s.78].

Böyürtikan/böyürtkən: Böyürtikan yarpağın dəxi yaraya qoysalar, irini axıdıb xilas edər [5, s.79].

Cümlədə söz birləşməsinin tərəfləri danışıq dilinin təsiri ilə yerini dəyişə bilər. Məs.: Bir kişinin bir yerinə qurd düşsə, qoyunun təzə öpkəsindən o qurd düşən yerə qoysalar, *hamı qurdlar (qurdların hamısı)* çıxıb düşər, təcrübədən keçib.

Metateza hadisəsi: Bağlayub (bağlayıb): Bunun əlacı; mil ilə bağlayub (qurdalayıb) tapıb çıxaralar.

"Yəni" sözündən sonra çətin anlaşılan sözün milli variantı verilir: Hər kim bir parça mərsəmə əzib dişlərinə sürtsə, *bəyaz edə, yəni ağardar* [5, s.24].

"Tibbnamə"nin dilində danışıq dili elementləri ədəbi dilin sonrakı dövrlərində – XIX əsrin başlanğıcı və XX əsrin əvvəllərində nəsr əsərlərinin dilində də az-çox müşahidə olunmaqdadır.

Sözlərin yazılış (*orfoqrafik*) variantları: dəmiro-dəmirov: dəmirovun (dəmrovun) müalicəsi bəyanındadır [5, s.78].

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi üzrə tədqiqatlar azdır, indiyə kimi tədqiq edilmiş tarixi fonetika faktlarını, o cümlədən "Tibbnamə"nin fonetikasi ilə bağlı materialları bir yerə yığaraq mükəmməl tarixi fonetikanın yazılması dilçilik elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. 4 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2011, 196 s.
3. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1985, 85 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, 192 s.
5. Şirvani Məhəmməd Yusif. Tibbnamə. Şərhlər, lüğətlər və mətnin elmi redaktoru Fərid Ələkbərovdur. Bakı: Işıq, 1990, 192 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissədə, I h., Bakı: Elm, 2012, 476 s.
7. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 224 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.

M.N.Manafova

Doctor of Philosophy in Philology
Mingachevir State University

"Tibbname" and the historical phonetics of the Azerbaijani language

Abstract

The article examines some features of the phonetics of the work "Tibbname" related to the 18th century and the historical phonetics of the Azerbaijani language. Although the phonetic processes are of a historical

nature, the phonetic structure of the Azerbaijani language was able to maintain its stability. Although some phonetic features observed in "Tibbname" and in the historical phonetics of the Azerbaijani language are archaic for our modern literary language, they are preserved in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. Rich and deep scientific knowledge can be obtained by studying the historical development of the phonetic structure of the Azerbaijani language on the basis of "Tibbname".

Keywords: historical phonetics, phonetic processes, consonants, sound changes, loan words

М.Н.Манафова

доктор философии по филологии

Мингячевирский государственный университет

“Тиббнаме” и историческая фонетика азербайджанского языка

Резюме

В статье рассматриваются некоторые особенности фонетики произведения “Тиббнаме”, относящиеся XVIII века и исторической фонетики азербайджанского языка. Хотя фонетические процессы носят исторический характер, фонетическая структура азербайджанского языка смогла сохранить свою стабильность. Хотя некоторые фонетические особенности, наблюдаемые в “Тиббнаме” и в исторической фонетике азербайджанского языка, являются архаичными для нашего современного литературного языка, они сохраняются в говорах и диалектах азербайджанского языка. Богатые и глубокие научные знания можно получить, изучая историческое развитие фонетической структуры азербайджанского языка на основе “Тиббнаме”.

Ключевые слова: историческая фонетика, фонетические процессы, согласные звуки, изменение звука, заимствованные слова

Daxil olub: 19.10.2021